

Leone Ebreo
(Jehuda Abravanel)

Gesprekken over de liefde

Vertaling, inleiding, noten en epiloog
door Dr. J. Sagel

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
1. Korte biografie van Jehuda Abravanel(Leone Ebreo)	9
2. Klacht over het noodlot	12
3. Leone en de humanisten	25
4. Cultuurhistorische achtergronden	28
4.1 Joodse mystiek, kabbala	29
4.2 Griekse filosofie	30
4.2.1 Pythagoras	30
4.2.2 Plato	31
4.2.3 Aristoteles	32
4.2.3.1 Metafysica	32
4.2.3.2 Logica	33
4.2.3.3 Natuurfilosofie, natuurwetenschap	34
4.2.3.4 Ethica	34
4.2.4 Neoplatonisme, Plotinus en Proclus	35
4.3 Maimonides	37
4.4 Scholastiek	39
4.5 De medische wetenschap omstreeks het eind van de vijftiende eeuw	40
4.6 Astronomie/astrologie	43
5. Taal, edities en vertalingen van de <i>Dialoghi d'amore</i>	48
6. Het vierde gesprek	50
7. Receptie en evolutie	53
Albeeldingen ter verduidelijking van de astrologische uiteenzettingen van Leone Ebreo	59
Eerste gesprek: Filo en Sofia over liefde en begeerte	65
Tweede gesprek: Filo en Sofia over de universaliteit van de liefde	113
Derde gesprek: Filo en Sofia over de oorsprong van de liefde	209
Epiloog	404
Literatuur	416
Register	423

Voorwoord

Leone Ebreo (Jehuda Abravanel) schreef de *Dialoghi d'amore* – Gesprekken over de liefde – vermoedelijk rond het jaar 1500. Een eerste editie zag pas na de dood van de schrijver het licht in 1535. In de zestiende eeuw werd het werk wijdverbreid en veel gelezen. Er werden al spoedig Spaanse en Franse vertalingen gemaakt, maar er verscheen nooit – noch in de zestiende of in de zeventiende eeuw, noch in later jaren – een Nederlandse vertaling.

De tegenwoordige lezer zal het boek natuurlijk anders zien dan zijn voorgangers van vierhonderd, bijna vijfhonderd jaar geleden. Brandende vragen van toen – Wanneer is de wereld geschapen? Had Aristoteles ‘gelijk’ of toch Plato? – kan men nu zeer koel en afstandelijk bezien. Maar Leones filosofie en psychologie van de liefde zullen ook een moderne lezer kunnen boeien.

Vooraf interessant is echter dat de schrijver van de *Dialoghi d'amore* op een zeer bijzonder punt in de loop der ideeëngeschiedenis staat – de overgang van middeleeuwen naar renaissance – en dat hij in zijn persoon cultuur, traditie, wetenschap en filosofie van beide genoemde tijdperken en van Jodendom en humanisme verenigt. Leone zal niet de eerste Jood geweest zijn die kennis nam van de Florentijnse wedergeboorte van het platonisme, maar hij was wel de enige Joodse filosoof die als humanist (in de zin van de Italiaanse renaissance) werkzaam was.

Zijn naast een aantal Hebreeuwse gedichten bewaard gebleven *Dialoghi d'amore*, een van de eerste niet in het Latijn maar in de landstaal verschenen filosofische boeken, waren waarschijnlijk oorspronkelijk bedoeld als wijsgerig werk voor een publiek van Joodse intellectuelen, maar werden al spoedig ook door een bredere kring van geleerden gewaardeerd.

Leone beschouwde de dialoog als een populair literair genre en bediende zich in overeenstemming daarmee voor de gesprekken tussen Filo en Sofia van een alledaagse concrete taal, die in dit opzicht verschilt van het spraakgebruik van een Ficino en die zeker niet altijd de abstractie en strengheid van terminologie bezit die men in een filosofisch werk zou verwachten.

Taal en stijl en soms de argeloos aandoende bizarriteit verlenen de *Dialoghi* een heel eigen charme en maken dat deze met evenveel recht literair als filosofisch genoemd mogen worden.

De hier gegeven vertaling in het Nederlands berust op de Italiaanse uitgave van Manuppella (1983).¹ Hier en daar is de tekst duister. De vertaler heeft in deze gevallen mede de uitstekende Engelse vertaling van Friedeberg-Seeley en Barnes geraadpleegd.

Een probleem voor de bezorger van een moderne uitgave van de *Dialoghi* is de bronvermelding. Leone baseert zich vooral op Aristoteles en Plato en wel in deze niet-historische volgorde. Voor hem behoorde Aristoteles namelijk tot het van oudsher bekende en was Plato een nieuwe ontdekking en een actueel onderwerp van studie. Concrete bronvermeldingen zijn bij Leone zeer spaarzaam, wat begrijpelijk is omdat de bronnen voor hem moeilijk toegankelijk waren. Hij zal het meeste van Aristoteles en Plato uit Hebreeuwse of Latijnse vertalingen, samenvattingen of citaten in andere werken gekend hebben – dus uit de tweede hand –, maar ook deze boeken waren zeker niet altijd gemakkelijk verkrijgbaar. De *Opera* van Aristoteles en Plato werden voor het eerst in het Grieks in druk uitgegeven te Venetië; Aristoteles door Aldo Manuzio (1495-1498), Plato door Manuzio en Musurus (1513), dus tijdens of na de vermoedelijke ontstaansperiode van de *Dialoghi d'amore*. Het is niet bekend in hoeverre Leone in staat was deze werken in het Grieks te lezen. Zo is het vaak niet mogelijk de antieke wortels van de gedachten van Leone exact te citeren en kunnen deze bronnen slechts bij benadering worden aangewezen.

Om het werk in de context van zijn auteur en diens tijd te plaatsen, gaan een korte biografie van Jehuda Abravanel en enkele paragrafen over klassieke en middeleeuwse filosofie, wetenschap en wereldbeeld aan de vertaling vooraf, alles uiteraard slechts voor zover relevant voor een algemene oriëntatie. Incidentele toelichtingen zijn in de voetnoten geplaatst.

Nog rest mij allen die mij met nuttige wenken en inlichtingen hebben geholpen hartelijk te bedanken.

J. Sagel

1 Giacinto Manuppella, *Leone Ebreo (Iebudab Abrabanel), Dialoghi d'amore*, Italiaanse tekst, Portugese vertaling, commentaar, bibliografie, Lissabon 1983.

Inleiding

1. Korte biografie van Jehuda Abravanel (Leone Ebreo)

Van 706 tot 1492 werd een deel van het Iberisch schiereiland door islamieten beheerst. Van 756 tot 1031 bestond eerst het emiraat, later het kalifaat van Cordoba, dat in de tiende eeuw een door tolerantie gekenmerkte bloeitijd beleefde waarin de islamitische en de Joodse cultuur zich voorspoedig ontwikkelden. In de tiende en elfde eeuw ontstonden in het noorden de christelijke koninkrijken León, Navarra, Aragon en Castilië. Na 1031 viel het kalifaat van Cordoba uiteen in diverse kleine staatjes, die tussen 1086 en 1090 veroverd werden door Berbers uit Marokko. Zij waren aanhangers van de sekte der Almoraviden ('kluizenaars die zich voorbereiden op de heilige oorlog'). De door hen ondersteunde Spaans-Moorse dynastie, die van 1036 tot 1147 heerste, droeg dezelfde naam, die associaties oproept met ascese en strijd voor het ware geloof. De nieuwe heersende klasse muntte echter meer uit in corruptie en botte geloofsijver dan in liefde voor kennis en meningsvrijheid. De eerste Berberse invasiegolf werd gevolgd door een tweede, die der Almohaden ('zij die de eenheid Gods belijden') (1147-1269), die zo mogelijk nog bigotter waren dan hun voorgangers. Het geestelijk klimaat veranderde en de toenemende religieuze onverdraagzaamheid noodzaakte vele Joden, onder wie ook de filosoof Maimonides (1135-1204), een goed heenkomen te zoeken.² Tegelijkertijd nam in het noorden de onrust toe. Enerzijds was er een tendens tot vereniging van de christelijke koninkrijken – 1230: Castilië en León; 1469: Aragon en Castilië –, anderzijds een streven naar expansie naar het zuiden en verdrijving van de Moren. De herovering of Reconquista duurde van het begin van de elfde eeuw tot 1492. In de loop van deze strijd ontstond ook het koninkrijk Portugal. Lissabon werd in 1147 veroverd op de Moren en de eerste Portugese koning was Alfonso I (1128-1185). Belangrijke maritieme expansie kwam tot stand onder de regering – maar zonder veel toedoen – van de betrekkelijk zwakke koning Alfonso V (1438-1481), die opgevolgd werd door zijn begaafde maar gewelddadige zoon Johan II (1481-1495). In 1492 veroverde Ferdinand van Aragon (de Katholieke) Granada, waarmee een einde kwam aan het Moorse Spanje. Het militaire succes effende de weg voor godsdienstige intolerantie. In de jaren 1481-1487 werd de Inquisitie in Spanje ingevoerd.

2 Philip K. Hitti, *History of the Arabs from the earliest times to the present*, Londen, Basingstoke 1970, Part II, *The rise of Islam and the caliphal state*, Part IV *The Arabs in Europe: Spain and Sicily*. W. Montgomery Watt, *A history of Islamic Spain*, Edinburgh 1965, hst. 7 Almoravides, hst. 8 Almohades.

Filo en Sofia

Over liefde en begeerte

Eerste gesprek

Samenvatting

Filo begroet Sofia en zegt: 'Dat ik jou ken, maakt dat ik tegelijk liefde en verlangen voel.' Sofia is van mening dat deze twee gevoelens niet kunnen samengaan, omdat liefde is gericht op iets wat wij bezitten; verlangen of begeerte daarentegen is gericht op iets wat wij niet hebben. Filo beweert nu dat liefde en verlangen samenvallen indien het om prettige dingen gaat. Verlangen of begeerte en liefde vooronderstellen kennis van de zaken waarop zij zijn gericht en bijgevolg de existentie van die dingen. Verlangen houdt in dat wij wensen dat iets werkelijkheid wordt of in ons bezit komt, liefde dat wij iets genieten doordat wij ons daarmee verenigen.

Het al dan niet samenvallen van liefde en verlangen is afhankelijk van de kwaliteit van hun objecten, die kunnen worden onderverdeeld in drie categorieën: het nuttige, het aangename en het goede. Het nuttige wordt nooit tegelijkertijd bemind en begeerd, liefde voor en verlangen naar het prettige en het goede ontstaan en vergaan tezamen, waarbij het wezen van het nuttige het bezit is, en dat van het prettige en het goede het gebrek. Wat betreft het nuttige – materieel gewin – en het prettige of aangename verlangt de deugd dat wij matigheid betrachten. Wat betreft het goede, waaruit deugd en wijsheid voortvloeien, moeten we mateloos zijn.

Sofia lukt een uiteenzetting uit over de liefde voor vrienden en voor God. God is de bron, het middel en het doel van alle goeds en van het menselijk doen, hoewel onze liefde voor Hem wordt begrensd door ons eindig verstand.

Vervolgens komt de vraag aan de orde waarin precies het geluk bestaat: niet in materieel gewin of genot, maar in wijsheid, die deugd vooronderstelt. Wijsheid is iets anders dan alwetendheid, die praktisch onbereikbaar is en bestaat in de kennis van God of de vereniging met het Actieve Intellect.

Sofia vraagt naar de verhouding tussen kennis van God en liefde voor God. Filo onderscheidt tussen kennis die liefde verwekt en kennis die uit liefde wordt geboren. De laatstgenoemde soort kennis met betrekking tot God bepaalt het menselijk geluk.

Sofia vraagt Filo welke soort liefde hij, in het licht van de voorafgaande discussie, voor haar voelt. Hij legt uit dat in de volmaakte menselijke liefde sensuele en geestelijke elementen moeten zijn verenigd en dat deze vereniging, in plaats van haar te verkleinen, de liefde vergroot. Deze liefde wordt geboren uit de Rede, maar is niet aan haar onderworpen – althans niet aan de gewone Rede, die gericht is op ons eigen voordeel, maar aan de buitengewone Rede, die niet gericht is op onszelf, maar op de geliefde.

Filo. Dat ik jou ken,¹ Sofia, maakt dat ik liefde en begeerte voel.

Sofia. Ik denk, Filo, dat jouw gevoelens die worden veroorzaakt door het feit dat jij mij kent strijdig zijn met elkaar; maar misschien is het hartstocht die maakt dat je dit zo zegt.

Filo. Met jouw gevoelens zijn zij strijdig, want daarmee ontbreekt elke overeenstemming.

Sofia. Ik denk dat liefhebben en begeren onderling tegengestelde affecten² van de wil zijn.

Filo. En waarom tegengesteld?

Sofia. Omdat wij houden van de dingen die wij goed vinden voor zover wij ze hebben en bezitten, en we ze begeren wanneer ze ons ontbreken. Wat we beminnen hebben we eerst begeerd. Pas als we het voorwerp van ons verlangen hebben verkregen, komt de liefde en verdwijnt het begeren.

Filo. Hoe kom je op dat idee?

Sofia. Voorbeelden van dingen die wij liefhebben en die wij begeren brengen mij daarop. Zie je niet dat we naar gezondheid verlangen wanneer we ziek zijn, maar dat we dan niet zeggen dat we de gezondheid beminnen? Zodra we gezond zijn, houden we van de gezondheid zonder naar haar te verlangen. We begeren rijkdommen, erfenissen en juwelen die we niet bezitten; we beminnen ze niet. Wanneer we ze hebben, begeren we ze niet meer, maar houden we ervan.

Filo. Hoewel wij gezondheid en rijkdom wanneer het ons daaraan ontbreekt niet kunnen beminnen doordat we ze niet bezitten, kunnen we niettemin van het bezit ervan houden.

Sofia. Het is onjuist om 'houden van' te zeggen waar het eigenlijk om 'willen hebben' gaat, wat neerkomt op 'begeren of verlangen naar': want de liefde is gericht op het geliefde voorwerp, terwijl het begeren is gericht op het hebben of verkrijgen van het voorwerp van de liefde. Naar het schijnt kunnen liefde en begeerte niet samengaan.

Filo. Jouw overwegingen, Sofia, getuigen meer van de subtiliteit van je verstand dan van de waarheid van je mening; want als we niet beminnen wat we begeren, verlangen we naar iets waarvan we niet houden en wat we daarom verafschuwen en haten. Een grotere tegenstrijdigheid is niet mogelijk.

Sofia. Ik vergis mij niet, Filo. Ik begeer iets waarvan ik niet houd, omdat ik het niet bezit. Ik zal er echter van houden als ik het bezit en het dan niet meer begeren. Daarom zal ik nooit begeren wat ik verafschuw, maar evenmin zal ik begeren waarvan ik houd; want men bezit de beminde zaak en men begeert wat men ontbeert. Bestaat er een duidelijker voorbeeld dan 'kinderen'? Wie er geen

1 Kennen (vgl. 'bekennen') heeft in de Joodse traditie bijna altijd een seksuele/erotische bijbetekenis of gevoelswaarde. S. Kodera, *Filo und Sofia*, Frankfurt a.M. 1955, pp. 33, 45, 46 (noot 173) en 54.

2 Affect: een door een inwerking van buiten veroorzaakte toestand van lichaam of ziel.

heeft, kan hen niet liefhebben, maar verlangt naar hen; en wie kinderen heeft, verlangt niet naar hen, maar heeft ze lief.

Filo. Net zoals je probeert iets te bewijzen met het voorbeeld van de kinderen, zou je ook eens aan de man moeten denken die, zolang hij geen echtgenoot is, tegelijk begeerd en geliefd wordt. Maar als hij eenmaal echtgenoot is geworden, dan ontbreekt het begeren en soms ook de liefde – alhoewel bij velen de liefde niet alleen blijft bestaan, maar zelfs toeneemt. Omgekeerd gaat dat met de vrouw ten opzichte van de man vaak ook zo. Denk je niet dat dit voorbeeld mijn standpunt met meer kracht bevestigt dan dat jouw voorbeeld mijn bewering ontkracht?

Sofia. Ik ben het gedeeltelijk wel eens met wat je daar zegt, maar niet helemaal, vooral niet wat betreft jouw voorbeeld, dat me al even twijfelachtig lijkt als het onderwerp waarover we spreken.

Filo. Ik zal het algemener uitdrukken. Je weet dat de liefde behoort tot de dingen die goed zijn of als goed worden beschouwd, want alles wat goed is, is het waard om geliefd te worden. En evenals er drie soorten goede dingen zijn – het voordelige, het aangename en het deugdzame³ – zijn er ook drie soorten liefde: die voor het aangename, die voor het voordelige en die voor het deugdzame. Wat betreft die beide laatstgenoemde: wanneer we deze bezitten, moeten ze altijd worden bemind, ofwel voordat we ze verkregen hebben ofwel daarna. Het aangename echter wordt niet bemind nadat het verkregen is, want alles wat aangenaam is voor onze zintuiglijke waarneming, is zodanig dat afkeer eerder komt dan liefde. Om deze reden moet je toegeven dat we dergelijke dingen beminnen voordat we ze bezitten en dus terwijl we ze begeren; maar omdat de begeerte verdwijnt zodra we ze in volle omvang verkregen hebben, verdwijnt gewoonlijk ook onze liefde ervoor. En daarom zul je moeten toegeven dat liefde en begeerte tezamen kunnen bestaan.

Sofia. Ik denk dat jouw argumenten gelden voor je eerste bewering, maar de mijne, die het tegengestelde zeggen, zijn daarom nog niet zwak of onwaar. Hoe is het nu mogelijk dat één waarheid tegenstrijdig zou zijn met een andere waarheid? Los dit probleem, dat mij in verlegenheid brengt, voor me op.

Filo. Ik kom, Sofia, om jou te vragen mij van mijn kwellingen te verlossen en jij vraagt van mij een oplossing voor jouw filosofische problemen. Misschien doe je dat om mij af te brengen van die zaak die jou niet bevalt, ofwel omdat jij even weinig moet hebben van de concepten van mijn arme geest als van de roerselen van mijn ziel.

Sofia. Ik kan niet ontkennen dat de zoete zuivere rede meer vat op mij heeft dan liefdesverlangen; en ik denk niet dat ik je daarmee onrecht doe, omdat ik daarmee in jou het kostbaarste het meest waardeer. En als je mij, zoals je zegt, liefhebt, zou je

3 Plato, *Symposium*, 200a-201d. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, VIII, 2.